

ÁTÉRTELMEZÉS ALATT

Töredékek, narratívák, interpretációk: a közelmúlt építészetének kutatása

Somogyi Krisztina, portré fotó: Sebestyén László

2015 végén a FUGA-ban, a HAP galéria monografikus sorozatában Szabó István építész anyagát, majd a 2009-ben elhunyt Reimholz Péter építész életművét, az Iparművészeti Múzeumban a Lifting the Curtain – Közép-európai építészeti hálózatok című kiállítást lehetett megtekinteni. Mindkét helyszínen bemutatták az 1949 utáni hazai építészet egyik meghatározó tervezőirodájáról, a KÖZTI-ről készült, több éves kutatást összefoglaló vaskos albumot. Úgy tűnhet, hogy a közelmúlt épített öröksége iránt megnőtt az érdeklődés. Ferkai András építész, a MOME egyetemi tanárát, számos monográfia és a 20. század építészetét feldolgozó kutatás vezetőjét, a KÖZTI66 – Egy tervezőiroda története I. (1949–1991) című könyv szerkesztőjét kérdeztük e korszak építészetéről.

A korszakról általában elég sommásan ítélik, az 1948 után történekről kevés a megbízható tudásunk – elemzi a helyzetet Ferkai András. – Hajlamosak vagyunk egészében gondolni rá, a szocializmus avagy a pártállamiság időszakaként emlegetni, ezzel rögtön negatív konnotáció tapad hozzá. A korszak épületeit a nagyközönség nem igazán szereti, miközben igen felületes tudással rendelkezik azokról. Súlyos tévedés azonban „szocreálnak” nevezni az egész időszakot, belefoglalni a hatvanas évek kifejezetten izgalmas, újító építészetét, de még a 70-es évek alkotásait is. Ahhoz, hogy megszűnjön az áldatlan állapot, amelyben értékes és problémás művek összemosódnak, nekünk, építészeknek

és művészettörténészeknek helyükre kell tennünk a dolgokat. Ebben a folyamatban nagy szerep jut a monográfiáknak, amelyek kiemelik a különleges tehetségeket, és meg lehet mutatni azokat az abszolút pozitív jelenségeket is, amelyekről elfeledkeztünk. Így az '57–'65 közötti időszakban például sok fontos, érdekes és jó dolog épült: iskolák, művelődési házak. Megyei és járási kórházak, orvosi rendelők, mentőállomások készültek. Tömegével középületek is, amelyek mind a mai napig meghatározzák épített környezetünket. Nehezíti a korszak recepcióját, hogy ezek mára nagyon leromlottak műszakilag, máskor érzéketlen átépítés teszi őket tönkre. Most fejeztük be a korszak egyik meghatározó műhelyének, a Középpülettervező Vállalatnak a munkásságát feldolgozó kutatásunkat, ennek kapcsán a Google Earth-en minden egyes épületet megkísértem megkeresni. Sokat lebontottak, másokat, így a hatvanas években épült kiváló, igazi modernista felfogású középületeket felismerhetetlenné változtattak. Magas tetőt, kalapot tettek rájuk, díszekkel fölcicsázták. Értelmezhetetlen, magukból kiforgatott házak lettek belőlük. A pusztulást látva mondom határozottan, hogy szükséges felkutatni és felmutatni az értékeket és persze megbírálni, ami megbírálandó.

– *Kortárs építészkritikusok között folyó vita, hogy a megítéléshez szükséges-e a háttértudás begyűjtése, hiszen a ház*

hétköznapi használatát sem segíti extra tudás. Miért fontos például a saját kor ismerete?

– Lehet úgy írni a nagyközönségnek, hogy az magára ismerjen a véleményben, de az elmúlt ötven év vizsgálata során ez a módszer alkalmazhatatlan. Nem az esztétikai aspektusra gondolok, hanem arra, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a gazdasági, politikai, szerkezeti közeget, amelyben az épületek születtek. Annak ellenére, hogy voltak a rendszerből kiugró személyiségek, így disszidensek és különleges egyéniségek és csoportok is

A KÖZTI 66 évének története: az 1949-es alapítástól induló 44 év és az 1992-től máig tartó 22 bemutatása

próbáltak lazítani az állami vállalatok szigorú kötöttségein – a Lifting the Curtain kiállítás mintha ezeket az egyedi próbálkozásokat kísérte volna meg felmutatni –, de azért a magyar építészek nyolcvan-kilencven százaléka szűk keretek közé szorítva próbált meg jól létrehozni. Hogy miként működött akkor egy állami tervezővállalat? Ez milyen kontrollt, kötöttséget, béklyót jelentett a kreativitásban? Milyen partnerekkel kellett nap mint nap vitatkozniuk a megrendelőtől a hatóságokig? Ma mindez kevésbé ismert, pedig lényegi módon határozták meg a mozgásteret.

Börgyógyászati Klinika, Budapest, terv: Kiss E. László, 1963

– *A nagy állami tervezőirodák többnyire feloszlottak, legyenek azok a vidéki központok helyi műhelyei vagy olyan híres helyek, mint az ÁÉTI, a LAKÓTERV vagy az IPARTERV. A KÖZTI, bár jelentősen átalakult, mégis működik, jelenti-e ez azt, hogy együtt lévő irat- és dokumentumanyag állt a rendelkezésre?*

– Az, hogy a KÖZTI ma is létezik és minden segítséget megadott a munkánkhoz, sőt finanszírozta ezt az évekig tartó kutatást és a könyvet, hatalmas pozitívum. Azonban ezt az intézményt is megviselte az átalakulás, az állami cégből részvénytár-

sasággá válás folyamata. Én is dolgoztam ott, és tudom, hogy korábban elképesztő gondossággal őrizték a régi anyagokat. A privatizálás idején azonban volt pár év, amikor a költözőkódések, a szükségszerű létszámcsökkenés, a kisebb helyen való létezés miatt az irat- és tervanyag jelentős többsége elveszett, kiselejtezték vagy a rossz tárolás következtében tönkrement. Hivatalból a levéltárnak is át kellett volna adni az elévülő iratokat – ez sajnos nem működött. Állami levéltárban és a Fővárosi Tervtár gyűjteményében csak elvéve lehet fontos dokumentumokra rábukkanni. Viszont 1974-ben, a 25. évfordulóra a KÖZTI publikációkra és a vállalat irattárára alapozva megíratta a saját történetét *Czagány Istvánnal*, aki műemlékekkel foglalkozó kolléga volt a vári irodában. Ebben a vállalati mérlegek és a gazdasági mutatók is szerepeltek, ilyen fontos tényeket ma már sehonnan sem tudunk megszerezni. Mi tehát publikációkra alapoztunk: átnéztük a szakmai sajtót, beleértve a kevésbé ismert lapokat is, mint a Műszaki Tervezés vagy a Magyar Építőipar. A KÖZTI-nek saját újságja is volt 78–85 között, az Opeion, ebből is maradtak példányok. Ezek nagyon fontos források voltak például a vállalat működésére nézve.

– *Az Építészeti Múzeum anyaga ma dobozokban áll, honnan tudatok még segítséget kapni?*

– Ezek a dokumentumok valóban elérhetetlenek. Áldatlan állapot. A munka indításakor, gyakorlatilag az utolsó pillanatban kaphattunk még tőlük anyagokat. Ezeket korábban a szocreál kiállításokra kérték kölcsön a tervezővállalatoktól, aztán nem adták vissza. Szerencsére, mert így megmaradtak. A KÖZTI gyönyörű tervei az 50-es évekből is ezért voltak tanulmányozhatók. Az Építészeti Múzeum jelen állapota nagyon szomorú – tulajdonképpen leálltak az új kutatások, mert az anyagok nem hozzáférhetőek. *Winkler Barnabás* a HAP-ban hosszú éveken keresztül szervezett kiállításokat a korszakból, de ez a magángaléria is bezárt sajnos. Igaz, a FUGA-ban a múlt hónapban még nyitott egy *Szabó István* kiállítást, amit szintén az Építészeti Múzeumtól sikerült valahogy megszereznie. Folyik – bár most megakadt – *Petróczi Gábor* gyűjteményének a feldolgozása. Építészettörténészként ő a 45–56 közötti időszak társadalmi beágyazottságát kutatta: építészet és politika viszonyát vizsgálta, és elképesztő anyagot gyűjtött

Gyógyszeripari Segédeszközök Gyára, Budapest, terv: Kiss E. László 1959–1960, lebontva: 2013

össze még a rendszerváltozás előtt. Olyan helyekre is bejutott, ahova más senki, így a Párttörténeti Intézetbe, és zárolt gyűjteményekhez fért hozzá. Pillanatnyilag *Vámos Dominika* foglalkozik ennek a feldolgozásával. Eredményeiből az Építészfórumon publikált már szövegeket. A BTM Kiscelli Építészeti Archívumát *Branczik Márta* művészettörténész, muzeológus vezeti, ő a KÖZTI könyvben is segített, az Exportmunkák fejezetet írta. A Műegyetemem van egy tanszék, amely megbízhatóan foglalkozik ezzel a témával, és mi a MOMÉ-n is kutatunk, így *Haba Péter* kollégám a korszak ipari építészetéből fog doktorálni hamarosan. A Designelmélet MA szakirányon is foglalkozunk a korszakkal. A KÖZTI könyv írásában négyen vettek részt, ketten még hallgatóként indították a munkát: *Jankó Anna*, *Mayer Kitty* végzett hallgatók voltak, *Mártonffy Melinda* és *Urai Dorottya* pedig még diplomázás előtt kapcsolódtak be a kutatásba.

– *A design és a hagyományos művészet tudományos értelmezése és feldolgozása eltérő, egy intézménytörténet összeállítása pedig bizonyosan sajátos helyzet. Az épített környezet történeti feldol-*

gozása speciális kutatási módszertan és nézőpontok alkalmazását igényli?

– A designelmélet jellemzője, hogy minket erősen foglalkoztat a hétköznapi környezet-kultúra, példának okáért a típustervezés, amely egy hagyományos művészettörténeti logikában igen nehezen értelmezhető. A design szempontjából ez a kérdés megkerülhetetlen, hiszen a design termékeket sorozatban gyártják.

– *Ha valami negatív érzéseket vált ki az emberekből, akkor az a tömeggyártás, a típusstero kérdése. A KÖZTI könyv egyik szerzője, Lantos Edit ugyanakkor a típusstero fontosságára hívja fel a figyelmet.*

– Különösen vidéken nem lehet megke-
rülteni a kérdést a korszak bemutatása kapcsán, sem a magán-, sem a középület-tervezésben. Ha kiemelnénk egy-két csúcst a megvalósult munkák közül, akkor nem kapnánk reális képet arról, hogy hogyan változott meg ebben az időszakban a vidék arculata. 1948–49-ben, amikor miniszteri szinten kezdték erőltetni a tipizálást és az előregyártást, még különbséget tettek típus és szabvány között. Egy 48-as cikkben olvasom, hogy a típusstero

nem azt jelenti, hogy változás nélkül épül meg mindenhol ugyanaz a terv. Mert az a szabvány. Amíg nem létezett a Típusstero-vező Intézet, hanem kisebb műtermekben foglalkoztak a feladattal, addig felmerült, hogy iskolákra, művelődési házakra is több típusstero készüljön, és ne csak a méret legyen a meghatározó ezek kiválasztásában. Több pályázat is volt: nagyon jó tervezők jól átgondolt munkáit választották ki. Nem igaz, hogy csak a gyenge szakemberek kaptak feladatot. Az volt a szándék, hogy ha kevés pénzből típusstero-t kell készíteni, akkor az legyen nagyon jó, legyen pontos az alaprajza, gazdaságos a működtetése, és ne boruljon meg a terv, ha egy kicsit máshogy építik meg. Ezt látjuk igazolva, ha elmegyünk, mondjuk, kultúrházakat felmérni. A konkrét kutatás során vizsgáltuk, hogy a szervezet működését hogyan határozták meg a felülről jövő irányelvek vagy miniszteri utasítások. Rengeteg újdonság derült ki, így a köztudatban tervgyáraként beszélünk az állami tervirodákrol – ebben is van pejoratív íz – miközben ezek a helyek csak később váltak azzá, az induláskor nem voltak azok. A KÖZTI korai időszakában, és ezt más tervezővállalatoknál is ki lehet mutatni, nagy mestereket

Szárcsa utcai Általános Iskola, Budapest, terv: Kismarty-Lechner Kamill, 1961

csábított ide az állam. Ők szinte a magánirodájukat vitték be titkárnőstül. Sokáig autonóm módon működtek, a vezetés inkább segítette őket. A KÖZTI-ben *Janáky István, Rimanóczy Gyula, Dávid Károly, Gáboros Lajos, Németh Pál* jó példa erre. A legsötétebb Rákosi-korszakban a műtermekből fölépülő nagyvállalati forma jól működött, az építészek örömmel és lelkesen végezték a munkájukat, értelme volt a tervezésnek. A hatvanas évek második felétől kezdett elromlani a rendszer, 56 után egyre behatároltabb, minisztériumi rendeletekkel szabályozott lett a működés, bürokratikusabbá vált a folyamat és a tervteljesítés, a gazdasági számok, a termelési mutatók lettek fontosak. A hetvenes években csúszik át a tevékenység elképesztően bonyolult, lelketlen hivatali működésbe, fölnövelt bürokratikus létszámmal. Erről az időszakról írta *Ulrich Ferenc* egy tanulmányban, hogy a KÖZTI-ben a tervek készítésétől a dokumentálásig úgy huszonöt lépésből álló, állandóan visszacsatoló folyamat ment végbe. Alig lehet követni.

– *Az adatgyűjtésnek egy ma sokszor használt módszere az oral history, a személyes adatgyűjtés. Alkalmazták-e?*

– Kénytelenek voltunk. Nagy szerencsénk, hogy élnek még olyan idős kollégák, akik a kezdetektől, így akár 1950-től dolgoztak a KÖZTI-ben. A legidősebb élő KÖZTI-s *Városi Péter*, 1920-ban született. 12 albumba rendezte élete történetét, és azokban ott van a szakmai múltja is. Tőle kaptuk például a legtöbb műteremfotót. Bárhol is dolgozott, készült csoportkép, és ezeken nem csak az látszik, hogy kik a munkatársak, hanem az is, hogy milyen körülmények között folyt a munka. Nagy érték. A KÖZTI fotótárában főleg a hivatalos eseményekről őriztek fotókat, épületavatások politikusokkal szerepelnek, de a mindennapokról nincs ott szó. *Zalaváry Lajos* alig marad korban el tőle, vele élő a kapcsolat a KÖZTI-ben. Voltak meglepetések: a kutatás során találtuk meg *Kiss E. Lászlót*, aki „csak” 87 éves, és elképesztően tisztán emlékszik az 1950–56 közötti időszakra.

– *Egyes emberekről, személyiségekről beszélgetünk. Ezek azonban mikrotörténetek egy nagyobb intézmény történetében. Van-e, létezhet-e, egy „nagy narratíva”, amellyel a KÖZTI históriája elmesélhető?*

– Ez a történetfilozófiai kérdés régóta foglalkoztat. *Molnár Farkasról* írt monográfiámban folyamatosan emlékeztetem az olvasót arra, hogy amit mondok, az az én interpretációm, ami egyben az én tudásomról, személyiségemről és a korról is sokat elárul, nemcsak a kutatott témáról. Régen szembesülök tehát azzal, hogy nincs „nagy narratíva”. Tényleg nincs. Mikrotörténetek vannak, kisebb felvetések, mozaikok csepepeiből áll össze a tabló. És ez nem olyan puzzle, amiből csak egyféle képet lehet kirakni. A KÖZTI könyvben sem törekedtünk arra, hogy most mi rögzítsük azt a történetet, ami megváltoztathatatlanul, kinyilatkoztatottan szolgálja majd a jövőt. Lehet máshogyan gondolkodni a korszakról, a KÖZTI-ről. Ez a könyv mindenkinek szól, különösen az épülettípusokat bemutató fejezetek mindenki számára érdekesek. Ennél is fontosabb, hogy tele van képekkel, és külön figyeltünk arra, hogy a nagy képek korabeli fotók legyenek. Ezek az épületek frissek, ropogós állapotukban látszanak. Akinek előítélete van erről a korszakról, remélem, hogy ezeket látva megdöbben, és átforgálja azt. Változatos volt az a korszak, és meglepően jó épületek is születtek. Érdemes megismerni, gondolkodni róla. ●